

Commerciële banken: een nieuwe doelgroep voor natuur- en milieueducatie?

E. Dammers

Alterra-rapport 293.1, ISSN 1566-7197

Commerciële banken

Commerciële banken

Een nieuwe doelgroep voor natuur- en milieueducatie?

E. Dammers

Alterra-rapport 293.1

Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen, 2001

REFERAAT

Dammers, E., 2001. *Commerciële banken: een nieuwe doelgroep voor natuur- en milieueducatie?* Wageningen, Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte. Alterra-rapport 293.1. 42 blz. 4 fig.; 21 ref.

NME-instellingen richten zich meer op nieuwe doelgroepen. Via een gevalstudie heb ik de mogelijke rol van de instellingen bij de groenfondsen van commerciële banken verkend. NME-ers kunnen via het meewerken aan informatiecampagnes, projectvoorstellen en dergelijke particuliere ondernemers stimuleren om in 'donkergroene' projecten te investeren. Dit vergt doelgerichte en leerbare NME-activiteiten en een evenwicht tussen cognitief, waarderend en handelingsgericht leren. Daarvoor zijn vaardigheden nodig als voldoende basiskennis van groenfondsen evenals een bedrijfsmatige en praktijkgerichte aanpak. Het opbouwen van basiskennis en regelmatige ervaringsuitwisseling vergen ondersteuning vanuit de tweede lijn.

Trefwoorden: Bank, Groenfonds, Natuur- en milieueducatie, NME, educatie voor duurzaamheid.

ISSN 1566-7197

Dit rapport kunt u bestellen door NLG 32,00 (€14,-) over te maken op banknummer 36 70 54 612 ten name van Alterra, Wageningen, onder vermelding van Alterra-rapport 293.1. Dit bedrag is inclusief BTW en verzendkosten.

© 2001 Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte,
Postbus 47, NL-6700 AA Wageningen.
Tel.: (0317) 474700; fax: (0317) 419000; e-mail: postkamer@alterra.wag-ur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Alterra is de fusie tussen het Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN) en het Staring Centrum, Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied (SC). De fusie is ingegaan op 1 januari 2000.

Inhoud

Samenvatting	7
1 Inleiding	9
1.1 Veranderingen in de NME-wereld	9
1.2 Een mogelijke nieuwe doelgroep: de banken	10
1.3 Aanpak van het onderzoek	12
2 Werking van de groenfonds	13
3 Knelpunten bij donkergroene projecten	17
4 Aangrijpingspunten voor NME	21
4.1 Natuur- en milieueducatie	21
4.2 Knelpunten en kansen waarop NME kan inspelen	23
4.3 Bereiken van banken, particulieren en anderen	23
5 Benodigde didactiek	27
5.1 Didactische doelen	27
5.2 Didactische inhoud	29
5.3 Didactische werkvormen	29
6 Benodigde vaardigheden en ondersteuning	33
6.1 Vaardigheden	33
6.2 Ondersteuning vanuit de tweede lijn	35
Literatuur	39
Bijlage 1 Benaderde instellingen	41

Samenvatting

De wereld van de natuur- en milieueducatie is sterk in verandering. NME-instellingen worden steeds actiever buiten het reguliere onderwijs. Zij zoeken samenwerking met maatschappelijke groepen, richten zich op professionalisering, worden meer markt- en beleidsgericht en houden zich meer bezig met kennisuitwisseling. Zij worden hierin ondersteund vanuit het NME- en Natuurbeleid. In dit verband zijn nieuwe doelgroepen interessant. Dit rapport verkent de rol die NME zou kunnen spelen bij de groenfondsen van commerciële banken.

Een probleem dat zich voordoet bij de groenfondsen is dat er weliswaar voldoende groene spaarders en beleggers zijn, maar te weinig particuliere ondernemers die in 'donker groene' projecten (natuur en bos ontwikkelen, natuurlijke en landschappelijke waarden van landgoederen versterken) investeren. Enkele knelpunten die zich voordoen zijn:

- Het financiële rendement is vaak onvoldoende.
- Het tijdelijke karakter van sommige regelingen maakt ondernemers huiverig om langdurige verplichtingen aan te gaan.
- De Regeling Groen Beleggen is onbekend.
- De regelgeving is ingewikkeld.
- De benodigde informatie bij groenprojecten loopt sterk uiteen.

NME-instellingen kunnen de knelpunten niet direct oplossen. Dat moeten de betrokkenen (banken, ondernemers, ministeries) zelf doen. Wel kunnen zij aan de oplossing van sommige knelpunten bijdragen, bijvoorbeeld door cursussen, conferenties of excursies te organiseren, gericht op kennismaking, kennisuitwisseling en stimulering van natuur- en milieubewust handelen. In dit verband is het relevant dat er een verschuiving optreedt in de NME-activiteiten van boodschappen overbrengen naar de interactie ondersteunen en van gedrag voorschrijven naar reflectie op gedrag. NME-instellingen kunnen banken helpen met reclame- en informatiecampagnes, ondernemers met projectvoorstellen, ministeries met ideeën om regelingen aan te passen en al deze partijen met ontmoetingen organiseren.

De instellingen kunnen dergelijke bijdragen alleen leveren als zij contacten leggen met de belangrijkste partijen die bij de groenfondsen zijn betrokken. Alleen daardoor kunnen zij de nodige expertise over de groenfondsen opbouwen en de nodige samenwerking tussen de partijen van de grond krijgen. Contacten met de banken kunnen zij rechtstreeks aangaan. Relaties met de ondernemers kunnen zij opbouwen via de belangenorganisaties. Daardoor kunnen zij vertrouwen winnen en gebruik maken van hun relatienetwerken. Contacten met de ministeries kunnen zij leggen via landelijk opererende NME-instellingen.

Succesvol bijdragen aan het oplossen van de knelpunten stelt eisen aan de didactiek en aan de vaardigheden van NME-ers. Ook is er ondersteuning vanuit de tweede lijn nodig. Wat betreft de didactiek gaat het er om dat de betrokken partijen zich relevante begrippen, inzichten en vaardigheden eigen maken. Hoe kan het begrip 'duurzame ontwikkeling' worden vertaald naar groene projecten? Hoe kunnen banken informatiecampagnes verbeteren, ondernemers betere projectvoorstellen maken en ministeries belemmeringen in de wetgeving wegnemen? Qua didactische inhoud is belangrijk dat de juiste thema's worden behandeld: de werking van de Regeling Groen Beleggen, de combinatie van natuur met functies als wonen en recreatie en de mogelijkheden om natuur en landschap te vermarkten etc. Relevante criteria hierbij zijn *doelgerichtheid* (inhoud op een effectieve en efficiënte manier overbrengen) en *leerbaarheid* (inhoud goed laten aansluiten op de denk- en handelingswereld van de groepen deelnemers). Wat betreft de werkvormen is belangrijk dat zij niet alleen gericht zijn op *cognitief* leren (kennis en inzichten opdoen), maar ook op *warderend* leren (reflectie op eigen waarden, grotere betrokkenheid) en *handelingsgericht* leren (met andere partijen communiceren, projectvoorstellen ontwikkelen).

NME-ers kunnen alleen op een succesvolle manier bijdragen aan het oplossen van de knelpunten als zij over de volgende vaardigheden beschikken:

- voldoende basiskennis over de (veranderde) belastingwetgeving, het investeringsgedrag van ondernemers etc.
- een bedrijfsmatige manier van werken, waarbij klant-, product- en marktgerichtheid voorop staan
- een ondernemende houding met werfkracht en het vermogen zich in verschillende partijen te verplaatsten
- een professionele aanpak op het gebied van procesmanagement
- algemene inzichten en noties naar de concrete praktijk vertalen (functiecombinaties, vermarkten van natuur- en landschapswaarden)

Voor het verkrijgen van de nodige basiskennis zouden de NME-instellingen een beroep kunnen doen op het ministerie van Financiën en ook op de banken die de groenfondsen in hun portefeuille hebben. Voor het opbouwen van relaties in de wereld van de groenfondsen zouden de NME-instellingen eveneens een beroep op de banken kunnen doen. Gezamenlijk zouden zij dan de belangenorganisaties van de verschillende ondernemers kunnen benaderen en via hen de ondernemers zelf. Voor de uitvoering van de activiteiten zouden de NME-instellingen geen beroep moeten doen op subsidies, maar financiering moeten zoeken uit de groene projecten zelf. Dit sluit aan bij een bedrijfsmatige aanpak. Voor een professionele aanpak is regelmatige uitwisseling van ervaringen ('goede praktijken') relevant. Dit zou kunnen worden georganiseerd door een 'visitatiecommissie' of een bestaand netwerk, zoals de Zeisterkring.

1 Inleiding

1.1 Veranderingen in de NME-wereld

De wereld van natuur- en milieueducatie (NME) is volop in beweging. NME-instellingen worden actiever buiten het reguliere onderwijs. Zij zoeken meer samenwerking met maatschappelijke groepen, richten zich meer op professionalisering, worden sterker markt- en beleidgericht en houden zich meer bezig met kennisuitwisseling in plaats van kennisoverdracht. Ondernemers weten vaak niet wat er op het gebied van natuurontwikkeling gebeurt en hoe zij dit mee kunnen nemen in hun bedrijfsvoering of in hun producten en diensten. Beleidsmakers zijn vaak niet in de gelegenheid om te reflecteren op uiteenlopende natuurbeelden en nemen deze daarom niet mee in hun plannen voor stadsuitbreiding, infrastructuur en dergelijke.

Overheden, maatschappelijke organisaties, bedrijven en burgers raken er meer van overtuigd dat educatie belangrijk is voor duurzaam handelen en voor een volwaardige inbreng van partijen in het natuur- en milieubeleid. In 1988 verscheen de *Nota natuur en milieueducatie* vanuit de gedachte dat beleid niet werkt als het alleen op afdwingbare normen (vergunningen) en financiële prikkels (ecotax) is gebaseerd. De nota besteedde daarom veel aandacht aan de communicatie- en handelingscapaciteiten van partijen.¹ Het begrip 'duurzame ontwikkeling' speelde daarbij een belangrijke rol. Duurzame ontwikkeling staat voor: 'een ontwikkeling die tegemoet komt aan de behoeften van de huidige generatie zonder de mogelijkheden van toekomstige generaties om in hun behoeften te voorzien te beperken'.² Momenteel staat het begrip nog steeds hoog op de politieke en maatschappelijke agenda, ook al geven verschillende groepen er een verschillende uitleg aan.

In 1996 ging het interdepartementale programma *Extra Impuls NME* van start. Dit programma was onder meer bestemd voor projecten buiten het reguliere onderwijs. NME-instellingen zoeken daarvoor samenwerking met maatschappelijke organisaties, zoals vakbonden, kerken en vrouwenorganisaties. Tegelijkertijd streven zij naar professionalisering en naar een markt- en beleidgerichte manier van werken. Bij de uitwerking van de *Extra Impuls NME* kreeg de concrete invulling van 'duurzame ontwikkeling' veel aandacht. De gedachte was en is dat deze ontwikkeling alleen binnen bereik komt door een gedeelde verantwoordelijkheid, dat wil zeggen doordat mensen in welk organisatorisch verband en in welke rol dan ook daaraan bijdragen. In dit verband wordt wel gesproken van 'ecologisch burgerschap'.

In de nota *NME-21* (2000) zijn de lijnen uitgezet voor een verdere verbreding buiten het reguliere onderwijs. De betrokken ministeries streven onder andere naar maatschappelijke integratie en bestuurlijke verankering, waarbij bedrijven en maatschappelijke organisaties respectievelijk beleidsmakers op lokaal en provinciaal niveau

¹ Vandenabeele & Wildemeersch, 1997.

² Commissie Brundtland, 1987.

leren om zelf NME-thema's op te pakken. Met het oog daarop richt NME zich in de komende jaren minder op kennisoverdracht en meer op kennisuitwisseling. Daarnaast wordt voortgebouwd aan de professionalisering en aan een verbetering van het imago. Het NME-beleid volgens de nota streeft ernaar dat NME zich in de komende jaren over een aantal nieuwe doelgroepen uitbreidt. De betrokken ministeries hebben nog niet besloten welke dat zullen worden, onder andere omdat zij daarvoor ruimte willen laten aan de provincies.

Het bereiken van nieuwe doelgroepen speelt ook een belangrijke rol in het natuurbeleid van LNV. Zo beoogde de *Operatie Boomhut*, in aanvulling op het bestaande beleid dat is gericht op vergroting en versterking van de 'ecologische natuur', ook 'maatschappelijke natuur' te ontwikkelen. Daarbij gaat het vooral om de combinatie van natuur met functies als wonen, bedrijvigheid, recreatie, waterwinning en dergelijke. Het ministerie probeert via bewustwording, het aanreiken van handelingsperspectieven en deelname aan de uitvoering van projecten zoveel mogelijk mensen en organisaties te stimuleren tot een bijdrage. De operatie maakt duidelijk dat verschillende groepen die relevant kunnen zijn voor het natuurbeleid interesse tonen voor ecologische en maatschappelijke natuur, maar dat zij hun interesse niet of nauwelijks vertalen in handelingen.³

In de nota *Natuur voor mensen, mensen voor natuur* die LNV in juli 2000 heeft uitgebracht wordt de beleidslijn om ook 'maatschappelijke natuur' te ontwikkelen voortgezet. Dit komt vooral tot uitdrukking in de perspectieven 'Nederland nat natuurlijk', 'Nederland stedelijk natuurlijk' en 'Nederland landelijk natuurlijk'. NME blijft volgens het ministerie 'een speerpunt om kennis, houding, vaardigheden en waardenvorming over natuur beschikbaar en toegankelijk te maken'.⁴ NME wordt daarbij verbreedt tot leren voor duurzaamheid, waarbij de samenhang tussen ecologie, economie en samenleving aandacht krijgt. Er zullen nieuwe doelgroepen bij het beleid worden betrokken, zoals bedrijfstakken en maatschappelijke actoren.

1.2 Een mogelijke nieuwe doelgroep: de banken

Alterra heeft in opdracht van het ministerie van LNV een onderzoek uitgevoerd, waarin drie mogelijke nieuwe doelgroepen voor NME zijn verkend: de commerciële banken (groenfondsen), de beroepsvisserij op de Noordzee (duurzame visserij) en gemeenten (natuurontwikkeling bij stadsuitbreiding). Chris Maas Geesteranus van het Expertisecentrum LNV is opgetreden als gedelegeerd opdrachtgever. Hoewel de drie mogelijke nieuwe doelgroepen sterk van elkaar verschillen, hebben zij in elk geval één kenmerk gemeen. Zij zouden belangrijke bijdragen kunnen leveren aan een betere realisering van het natuurbeleid of onderdelen daarvan, maar zij worden tot nu toe niet of nauwelijks door dit beleid bereikt. De veronderstelling van LNV is dat NME bepaalde activiteiten van de doelgroepen die overeenstemmen met het natuurbeleid zou kunnen ondersteunen. Maar tot nu toe worden zij door NME ook (nog) niet bereikt. In dit rapport verkennen we de mogelijkheden om de groenfondsen van de

³ LNV, 1999a

⁴ LNV, 2000.

commerciële banken met NME-activiteiten te ondersteunen. De groenfondsen, die gevuld worden door 'groen' sparen en 'groen' beleggen, zijn relevant, omdat zij projecten gericht op de aanleg van natuur en bos financieren. De andere mogelijke, nieuwe doelgroepen komen in de rapporten *Duurzame beroepsvisserij op de Noordzee: een nieuwe doelgroep voor NME?* en *Gemeentelijke ambtenaren die betrokken zijn bij stadsuitbreiding: een nieuwe doelgroep voor NME?* aan de orde.

In 1995 introduceerden de ministeries van VROM, LNV en Financiën de Regeling Groenprojecten en de Regeling Groene Instellingen, samen de Regeling Groen Beleggen genoemd. De regeling is bedoeld om projecten voor milieubescherming en natuur- en bosontwikkeling te stimuleren. Dit gebeurt door groen sparen en beleggen fiscaal aantrekkelijk te maken. Door de regeling worden de opbrengsten uit rente en dividend niet belast voor de inkomstenbelasting.⁵ De regeling heeft een duidelijk effect gehad op groen sparen en beleggen. Voor de invoering van de regeling was groen sparen en beleggen uitsluitend het terrein van de 'ethische banken' Triodos en ASN. Ondertussen hebben zes commerciële banken en de Stichting Nationaal Groenfonds een groenfonds ingesteld.

De commerciële banken hebben dan ook financieel belang bij 'groen' sparen en beleggen. De Regeling Groen Beleggen maakt het immers mogelijk om nieuwe producten, zoals groenfondsen, aan te bieden. Daarmee kunnen de banken de ethisch gemotiveerde spaarders en beleggers bedienen, ook al leidt dit niet tot veel extra omzet.⁶ Daarnaast beseffen banken steeds meer dat aandacht voor milieu van belang is voor hun externe betrekkingen en hun imago. Milieuorganisaties spreken hen regelmatig aan op hun verantwoordelijkheid en overheden oefenen eveneens een zekere druk uit. Verder is in 1992 tijdens de VN-conferentie over milieu en ontwikkeling (UNCED) in Rio de Janeiro al een verklaring gepubliceerd die de banken wijzen op hun verantwoordelijkheid voor een duurzame ontwikkeling. Hoewel de 'ethische banken' door de regeling te maken krijgen met toenemende concurrentie op hun eigen terrein, maken zij eveneens een bloeiperiode door.⁷

In de afgelopen jaren is op behoorlijk grote schaal gebruik gemaakt van de Regeling Groen Beleggen. In dit opzicht kan de regeling als een succes worden beschouwd. Daar tegenover staat dat maar een klein deel van de projecten is gericht op de natuur- en bosontwikkeling, terwijl de regeling nadrukkelijk ook bedoeld is voor deze 'donker groene' projecten. Vooral particuliere ondernemers blijken nauwelijks te investeren in donkergroene projecten.⁸ In dit onderzoek zet ik de knelpunten die zich voordoen bij deze projecten op een rij en verken ik de bijdragen die NME zou kunnen leveren aan de oplossing ervan. Voordat ik daarop inga bespreek ik de onderzoeksmethode die ik heb toegepast.

⁵ Heidemij Advies e.a., 1996.

⁶ Schrama, 1999.

⁷ ASN Bank, 1999; persbericht Triodos Bank, 1 maart 1999.

⁸ Ypma, 1999.

1.3 Aanpak van het onderzoek

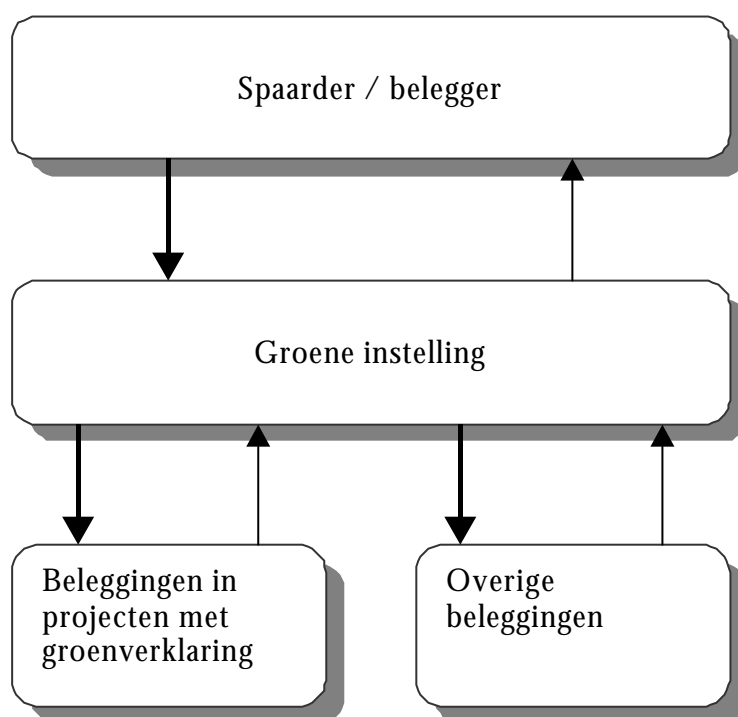
Het onderzoek is uitgevoerd via een gevalstudie. Deze methode is bij uitstek geschikt om de mogelijke bijdragen van NME aan de oplossing van de knelpunten te onderzoeken, evenals de didactiek, de vaardigheden en de ondersteuning die daarvoor nodig zijn. De methode heeft bovendien als voordeel gehad dat zij een grote variëteit en diepgang aan gegevens opleverde. Ik heb namelijk gebruik gemaakt van uiteenlopende gegevensbronnen.

Op basis van een literatuurstudie en enkele gesprekken met sleutelpersonen heb ik een onderzoekskader ontwikkeld. Het kader gaf richting aan het onderzoek doordat het duidelijk maakte op welke onderdelen van de groenfondsen, op welke didactiek, op welke vaardigheden van NME-ers en op welke vormen van ondersteuning het onderzoek zich diende te richten.

Om de knelpunten die zich voordoen bij de groenfondsen in beeld te brengen heb ik een beroep gedaan op bestaand onderzoek, namelijk *Licht op donkergroen* (1996) van Heidemij Advies & Mentink Procesmanagement en de *Evaluatie regeling groenprojecten* (1999) van Ypma. Voor de verkenning van de bijdragen die NME zou kunnen leveren aan de oplossing van de knelpunten heb ik een vragenlijst gestuurd naar een aantal NME-instellingen. Daarbij ging het om instellingen met NME als hoofd- of neven doel en om gesubsidieerde en niet-gesubsidieerde instellingen. In aanvulling daarop heb ik enkele interviews gehouden met vertegenwoordigers van NME-instellingen. Verder heb ik een beroep gedaan op enkele beleidsdocumenten. De gegevens heb ik op een kwalitatieve manier geanalyseerd.

2 Werking van de groenfondsen

Sinds 1995 zijn twee regelingen van kracht die groen beleggen financieel aantrekkelijk maken: de Regeling Groenprojecten en de Regeling Groenfondsen. Samen worden zij wel de Regeling Groen Beleggen genoemd. Het doel van de Regeling Groenprojecten is: 'projecten ter bescherming van het milieu en de ontwikkeling van natuur en bos te ondersteunen die zonder deze fiscale faciliteit niet of in mindere mate dan gewenst, gerealiseerd kunnen worden'.⁹

Afbeelding 1 De regeling voor groen beleggen¹⁰

De regelingen stimuleren groene projecten doordat zij de financiële voorwaarden aantrekkelijker maken. De Regeling Groen Beleggen stelt particulieren die groen sparen of beleggen vrij van inkomstenbelasting op rente of dividend. De groene instellingen kunnen daardoor volstaan met een lagere vergoeding voor de beschikbaar gestelde gelden. De Regeling Groenprojecten geeft een rentevoordeel op leningen voor groene projecten. Voorwaarde is dat de groene instellingen minstens

⁹ Staatscourant, 16 oktober 1998.

¹⁰ Heidemij Advies & Mentink Procesmanagement, 1996.

70 procent van het vermogen beleggen in projecten die in het belang zijn van milieu, natuur en bos (zie afbeelding 1). Momenteel zijn er zeven groenfondsden:

- Het ASN Groenprojectenfonds (duurzaam bouwen).
- Triodos Groenfonds (biologische landbouw, duurzame energie).
- Friesland Groenfund van de Friesland Bank (agrarische projecten).
- Groencertificaten van de Rabobank en Robeco.
- Het ABN AMRO Groen Fonds.
- ING / Postbank Groenfonds.
- De Stichting Nationaal Groenfonds (Ecologische Hoofdstructuur).

Er is een onderscheid in drie soorten projecten die vanuit de groenfondsden worden gefinancierd. De 'grijze projecten' zijn gericht op duurzaam bouwen en duurzaam energiegebruik. De 'lichtgroene projecten' zijn georiënteerd op biologische landbouw en groene labelkassen. En de 'donkergroene projecten' zijn bedoeld voor de aanleg van natuur en bos. Wat de donkergroene projecten betreft onderscheidt de Regeling Groenprojecten de volgende categorieën:

- Projecten gericht op de ontwikkeling en instandhouding van bos en andere houtopstanden.
- Natuur- en landschapsprojecten in gebieden die zijn aangewezen als 'beschermde natuurmonument', 'staatsnatuurmonument' of 'waardevol cultuurlandschap'.
- Projecten gericht op natuurlijke en landschappelijke waarden van landgoederen en landinrichtingsprojecten.
- Projecten gericht op de ontwikkeling en instandhouding van nieuwe natuurlijke en landschappelijke waarden in gebieden van overheden, particuliere terreinbeherende natuurbeschermingsorganisaties of particulieren die in aanmerking komen voor subsidie volgens de Tijdelijke Regeling Particulier Natuurbeheer.
- Andere projecten die volgens het ministerie van LNV van belang zijn voor de bescherming van milieu, natuur en bos.

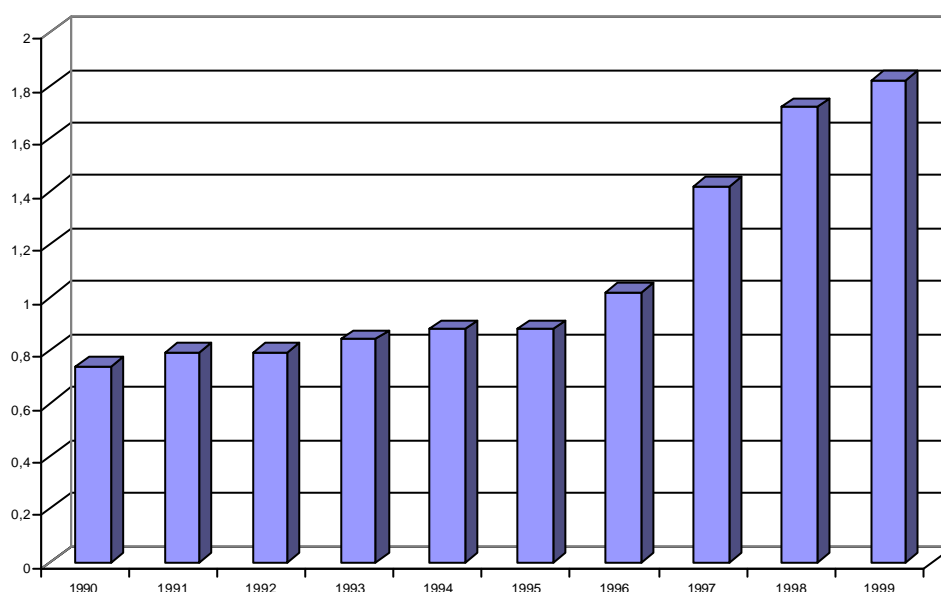
In 1996 is de Regeling Groenprojecten op een aantal punten gewijzigd. Bij de berekening van het rendement geldt nu dat overheidssubsidies als inkomsten mogen worden meegerekend. Voor de projectcategorie landgoederen geldt dat alleen investeringen in natuur of milieu onder de regeling vallen. In 1998 is de looptijd van groene leningen verlengd van 10 naar 30 jaar. Deze looptijd sluit beter aan bij de gangbare financieringsvormen en bij de specifieke eigenschappen van natuur (opbrengsten worden pas na 15 à 20 jaar gegenereerd). Daarnaast komen nu alle projecten die gebruik maken van de Tijdelijke Regeling Particulier Natuurbeheer in aanmerking voor de Regeling Groenprojecten.

Voor het gebruik van de Regeling Groenprojecten is een groenverklaring nodig. Deze wordt aangevraagd door de groene instelling die het project financiert. Voor de donkergroene projecten wordt de aanvraag ingediend bij het ministerie van LNV (LASER). Deze geeft advies aan het ministerie van VROM. VROM geeft vervolgens

– in overleg met het ministerie van Financiën – de groenverklaring af. De Nederlandse Bank houdt toezicht op de groene instellingen. Eenmaal per kwartaal dienen zij hun projecten aan te melden bij de Belastingdienst. Zij controleert of de instellingen voldoen aan de 70 procentnorm (voor de overige 30 procent geldt een 'normaal' rendement). De AID controleert de uitvoering van de donkergroene projecten.

3 Knelpunten bij donkergroene projecten

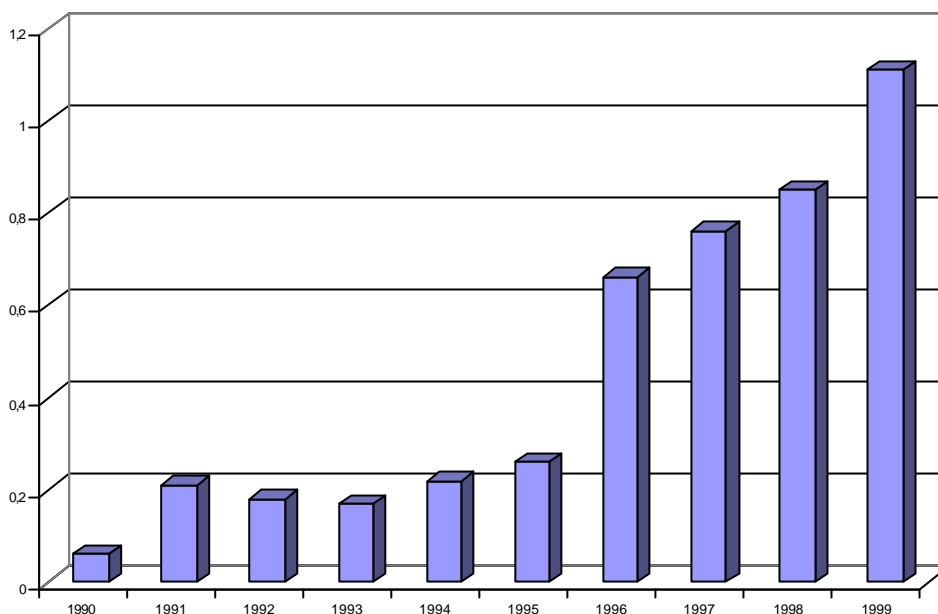
Uit de onderzoeken van Heidemij Advies & Mentink Procesmanagement (1996) en Ypma (1999) blijkt dat de investeringen in donkergroene projecten sterk achterblijven bij de verwachtingen, zeker in vergelijking met de grijze en lichtgroene projecten. De aanbodkant van de financiering is geen probleem: spaarders en beleggers stellen steeds meer geld beschikbaar. De introductie van de Regeling Groen Beleggen heeft daarop een zichtbaar effect. Een indicatie daarvan geven afbeelding 2 en 3. Daarbij moet wel bedacht worden dat 'duurzaam sparen' en 'duurzaam beleggen' niet alleen groenfondsen omvat, maar ook de zogenaamde ethische en sociale fondsen. Het duurzaam gespaarde en belegde vermogen groeit snel. In 1999 groeide dit vermogen zelfs sneller dan de reguliere markt.¹¹ De fondsen trekken niet alleen principiële beleggers aan, maar ook welgestelden die al beleggen en die gebruik maken van het belastingvoordeel dat de Regeling Groen Beleggen biedt. Het gaat daarbij om beleggers die geen snelle winst beogen, maar stabiele inkomsten op de lange termijn.

Afbeelding 2 Ontwikkeling van 'duurzaam sparen'¹²

¹¹ De Volkskrant, 22 januari 2000.

¹² Idem.

Afbeelding 3 Ontwikkeling van 'duurzaam beleggen'¹³

Het probleem doet zich voor bij de vraagkant van de financiering. Uit het onderzoek van Ypma blijkt namelijk dat het feitelijke gebruik van de Regeling Groenprojecten sterk achterblijft bij het potentiële gebruik. Dat geldt vooral voor het gebruik door particulieren. In de eerste drie jaren na de invoering van de Regeling Groenprojecten komt weliswaar een behoorlijk deel van de toegewezen groenverklaringen voor rekening van de donkergroene projecten, maar in 1998 bleek het aandeel van deze projecten minimaal te zijn. Donkergroene projecten worden hoofdzakelijk ontwikkeld door de provincies en uitgevoerd door de Dienst Landelijk Gebied. Particulieren, zoals terreinbeherende natuurbeschermingsorganisaties, bosexploitanten, landgoedeigenaren, waterwinbedrijven en agrarische natuurbeheerders blijken zich weinig aangetrokken te voelen tot de donkergroene projecten. Zij hebben weliswaar enkele projectvoorstellen ontwikkeld, maar daarvoor zijn nauwelijks groenverklaringen afgegeven. Bij de donkergroene projecten doet zich dan ook een behoorlijk aantal knelpunten voor.

Na de wijziging van 1996 mogen bij de berekening van het eigen rendement overheids subsidies als eigen inkomsten worden meegerekend. Daardoor vallen niet-gesubsidieerde projecten in de praktijk buiten de regeling. Bij donkergroene projecten is namelijk, afgezien van overheids subsidies, vrijwel nooit sprake van een financieel rendement. Daarnaast worden de projecten doorgelicht op de niet-groene projectonderdelen. Hierdoor komen soms juist de onderdelen te vervallen, die enig rendement opleveren, bijvoorbeeld bij de combinatie van natuurontwikkeling met waterwinning. Voor donkergroene projecten die integraal zijn opgezet geldt bovendien dat de bijkomende voorzieningen niet worden meegenomen in de groenverklaring. Hoewel de open categorie projecten speling geeft is de regeling in het algemeen niet afgestemd op dergelijke projecten.

¹³ Idem.

Voor boeren is het financiële rendement van donkergroene projecten vaak onvoldoende. Schakelt een boer gedeeltelijk of geheel over op bosbouw, dan staat de opbrengst per hectare in geen verhouding tot de opbrengst uit de landbouw. Een reden is dat veel van de vaste kosten van het landbouwbedrijf doorlopen. Een andere reden is dat bosbouw dermate weinig inkomen genereert, dat dit zich niet fiscaal laat 'opblazen'. Bovendien is dit inkomen van oudsher al vrijgesteld van inkomstenbelasting. Gaat een boer over op agrarisch natuurbeheer, dan blijken de vergoedingsnormen het inkomen uit landbouw vaak niet te evenaren. Investeren in donkergroene projecten rendeert daardoor alleen in gebieden waarin de landbouw weinig oplevert.

Voor 'nieuwe landgoedeigenaren' is het rendement een minder groot probleem vanwege het woongenot dat zij door hun investering verkrijgen. Er is danook volop belangstelling voor nieuwe landgoederen. Desondanks investeren particulieren er tot nu toe weinig geld in. Een belangrijke oorzaak is de botsing tussen het restrictieve ruimtelijke ordeningsbeleid van VROM aan de ene kant en het permissieve beleid van LNV voor landgoederen aan de andere kant. Een andere oorzaak is de onvoltooide doorwerking van het rijksbeleid in de gemeentelijke bestemmingsplannen. Verder worden de mogelijkheden om bestaande agrarische bebouwing voor landgoederen te gebruiken onvoldoende benut.

De Tijdelijke Regeling Particulier Natuurbeheer is van grote invloed op het gebruik van de Regeling Groenprojecten door particulieren. Het voornaamste knelpunt bij deze regeling is het tijdelijke karakter ervan. Daardoor zijn ondernemers en groenfondsen terughoudend in het aangaan van langlopende verplichtingen voor bos en natuur. De bedoeling is dat de definitieve Regeling dit jaar van kracht wordt. Een bijkomend knelpunt is dat onder sommige groepen van potentiële ondernemers – vooral boeren – er een gebrek aan vertrouwen is in 'de overheid' als het gaat om lange termijnspraken.

De definitie van 'particulier' in de Regeling Groen Beleggen is te beperkt. Zo worden waterwinbedrijven uitgesloten van de regeling, terwijl deze bedrijven een belangrijke bijdrage zouden kunnen leveren aan de aanleg van natuur in combinatie met waterwinning. Een verwant knelpunt is de voorwaarde dat de aanvraag voor projecten op één naam gebeurt. Collectieven zoals milieucoöperaties en agrarische natuurverenigingen worden daardoor belemmerd. De voorwaarde houdt namelijk in dat één persoon de financiële verantwoordelijkheid draagt of dat alle betrokken grondbezitters een individuele aanvraag moeten doen.

In de praktijk blijkt de regelgeving rond de Regeling Groenprojecten nogal ingewikkeld te zijn. De categorieën die de regeling onderscheidt zijn niet eenduidig. Zowel verschillende typen projecten als verschillende typen uitvoerders komen in aanmerking. Zo kan een particulier die een nieuw landgoed wil realiseren op verschillende manieren bij de regeling insteken, bijvoorbeeld bij de 'NSW-rangschikking', een 'areaal groter dan 5 ha' of bij 'de Tijdelijke Regeling Particulier Natuurbeheer'.

De benodigde informatie bij een aanvraag voor een groenverklaring loopt sterk uiteen. De regeling onderscheidt zeven categorieën donkergroene projecten (exclusief de open categorie). Voor elke categorie gelden verschillende specificaties voor de informatie die voorgelegd moet worden.

De Regeling Groen Beleggen is voor een groot deel nog onbekend, niet alleen bij potentiële ondernemers, maar ook bij lokale bankfilialen en bij gemeenten. Bovendien is het traject voor de aanvragen tot nu toe nauwelijks georganiseerd. Zo blijkt het onder de aandacht brengen van de regeling bij potentiële ondernemers vooral afhankelijk te zijn van de inzet en de interesse van individuele bankmedewerkers.

4 Aangrijpingspunten voor NME

4.1 Natuur- en milieueducatie

NME-instellingen kunnen de knelpunten die zojuist besproken zijn niet direct oplossen. Dit behoort ook niet tot hun takenpakket. De aanpak van de knelpunten moet op de eerste plaats door de betrokken overheden, banken en ondernemers gebeuren. Wel kunnen NME-instellingen aan het oplossen sommige knelpunten bijdragen. Voordat ik deze bijdragen bespreek ga ik eerst in op NME en de ontwikkelingen die zich daarin afspelen. NME staat momenteel sterk in de belangstelling. Naast de instellingen (op landelijk, provinciaal en lokaal niveau) die NME als hoofdtaak hebben zijn er steeds meer organisaties die NME-activiteiten als neventaak uitvoeren. Daarbij gaat het vaak om organisaties die NME niet tot de kern van hun takenpakket rekenen, maar wel in hun takenpakket meenemen, zoals informatiecentra, onderwijsinstellingen, maatschappelijke organisaties (politieke partijen, vakbonden) en nutsbedrijven.¹⁴

NME-instellingen en andere organisaties die zich op NME richten voeren uiteenlopende, educatieve activiteiten uit, zoals het ontwikkelen en geven van cursussen, het ontwikkelen van cursusmateriaal, het geven van begeleiding en adviezen en het organiseren van conferenties, tentoonstellingen en excursies. Deze activiteiten zijn er op gericht kennis uit te wisselen over natuur, bos en landschap, de beleving ervan te bevorderen, natuur- en milieubewust handelen te stimuleren en noem maar op. Door de educatieve activiteiten leren de deelnemers over natuur- en milieuvraagstukken, over de natuurwetenschappelijke aspecten ervan, over de maatschappelijke oorzaken, over de ecologische gevolgen en over mogelijke oplossingsrichtingen, inclusief hun eigen bijdragen daaraan. Het leren heeft niet alleen een cognitieve kant; de waarderende en handelingsgerichte kant zijn zeker zo belangrijk. Alle drie de kanten hangen nauw met elkaar samen. Paragraaf 5.3 'Didactische werkvormen' gaat daar verder op in.

Met de toename van de organisaties die zich in het werkveld begeven treden er ook veranderingen op in de afgrenzing en definiëring van NME. Daarbij treedt een accentverschuiving op van 'educatie' naar 'leren'. De term 'educatie' verwijst naar de organisatie van geïnstitutionaliseerde vormen van leren en roept vooral associaties op met scholen, lessen en tekstboeken. De term 'leren' is veel breder en veel minder gebonden aan systematische vormen van kennisoverdracht. Deze term roept vooral associaties op met problemen oplossen, de dagelijkse praktijk en eigen ervaringen.¹⁵ NME wordt momenteel beschouwd als: *de verzameling leerprocessen die bijdraagt aan persoonsvorming, begrips- en waardenontwikkeling en aan het ontstaan van handelingsperspectieven ten aanzien van samenleving, natuur en milieu*.¹⁶ Globaal genomen bestaan er twee

¹⁴ Stokking e.a., 1995; Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, 1999.

¹⁵ Vandenaabeele & Wildemeersch, 1997.

¹⁶ Van Weelie & Wals, 1998.

benaderingen van natuur- en milieu-educatie: *NME-als-instructie* en *NME-als-constructie*.¹⁷ Afbeelding 4 geeft een overzicht. In de praktijk zijn beide benaderingen niet strikt gescheiden: er zijn mengvormen en er doen zich verschuivingen voor.

	NME-als-instructie	NME-als-constructie
Visie op educatie	Instrument om een boodschap over te brengen	Dialogoog die de participatie bevordert
Leerproces	Gesloten en doelgericht	Open en uitkomsten zijn op voorhand niet bekend
Didactiek	Overtuigen en kennis overbrengen	Consulteren en standpunten in evenwicht brengen
Doelgroep	Nadruk op tekortkomingen	Nadruk op visie, kennis en vaardigheden
Leercontext	Wetenschap	Dagelijks leven
Organisatie	Hiërarchisch	Horizontaal
Educatieve functie	Instrueren	Ondersteunen

Afbeelding 4 *NME-als-instructie* en *NME-als-constructie*

In samenhang met de genoemde verandering in de afgrenzing en definiëring van natuur- en milieueducatie treedt er momenteel een verschuiving op van *NME-als-instructie* naar *NME-als-constructie*.¹⁸ De verschuiving komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in de educatieve visie. NME wordt minder opgevat als een instrument om een bepaald gedrag voor te schrijven en meer als een gelegenheid om de verantwoordelijkheid van mensen voor hun gedrag te bespreken. Daarnaast verandert de didactiek. NME wordt minder opgevat als het overdragen van boodschappen en meer als het ondersteunen van de interactie. Verder verandert de houding van NME-ers tegenover de doelgroepen. Zij worden minder opgevat als passieve *objecten*, waarbij het draagvlak voor natuur en milieu moet worden vergroot en meer als actieve *subjecten* waarmee een dialoog wordt aangegaan. Tot slot verandert de opvatting over de educatieve functie. NME als ondersteuning van nationale beleidsmaatregelen zoals wetgeving en subsidiëring, maakt steeds meer plaats voor ondersteuning van de vorming, vaststelling en uitvoering van (regionaal en lokaal) natuur- en milieubeleid. Dit gebeurt vaak in relatie met de economische en sociale behoeften van de doelgroepen.

¹⁷ Sterling, 1996.

¹⁸ Sterling, 1996; Maas Geesteranus, 1999.

4.2 Knelpunten en kansen waarop NME kan inspelen

De bijdragen die NME-instellingen kunnen leveren aan het oplossen van de knelpunten die zich voordoen bij de donkergroene projecten hangen sterk af van de expertise die zij in huis hebben. De instellingen met NME als hoofddoel, zoals provinciale consultantschappen en gemeentelijke NME-centra, hebben vooral expertise op het gebied van:

- Communicatie en voorlichting in de brede zin van het woord.
- Opstellen van plannen die betrekking hebben op natuur en milieu.

Bij veel van deze instellingen is weliswaar ook andere expertise aanwezig, maar die beschouwen zij vaak als bijkomstig. Volgens de respondenten is de biologische of beheersmatige expertise waarover zij beschikken hooguit behulpzaam bij het opstellen van communicatie- en informatiecampagnes. Voor de instellingen met NME als neven doel, zoals de provinciale Stichtingen Landschapsbeheer, staat de biologische of beheersmatige expertise juist wel voorop. Geen van de instellingen die ik heb benaderd heeft momenteel voldoende expertise in huis om de financiële en beleidsmatige knelpunten omtrent de groenfondsen te helpen oplossen.

Tijdens het onderzoek heb ik een vragenlijst opgestuurd naar ongeveer 50 instellingen die actief zijn op het gebied van NME en die naar het oordeel van de opdrachtgever en mij iets zouden kunnen betekenen voor de groenfondsen. Op de vraag voor welke van de besproken knelpunten de instellingen zouden kunnen bijdragen aan de oplossing ervan zijn de volgende genoemd:

- Banken helpen met informatie- en communicatiecampagnes om de Regeling Groen Beleggen meer bekendheid te geven en particulieren, gemeenten en bankfilialen er meer voor te interesseren.
- Ondernemers helpen bij het maken van projectvoorstellen waarmee de opbrengsten van bos en natuur kunnen worden vergroot (vermarkten van natuurwaarden).
- Ondernemers begeleiden bij de uitvoering van projecten.
- Ondernemers beter informeren over zaken waarover zij weinig deskundigheid in huis hebben, zoals bosaanleg en -beheer.
- Ondernemers meer helderheid bieden over de milieuaspecten die aan de grotere projecten verbonden zijn en hoe zij met die aspecten kunnen omgegaan.
- Ministeries ideeën aanreiken om de regeling aan te passen, zodat meer (groepen van) particulieren er gebruik van kunnen maken en natuur gecombineerd kan worden met andere functies.
- Ministeries helpen om het vertrouwen van sommige groepen particulieren in 'de overheid' te vergroten.

4.3 Bereiken van banken, particulieren en anderen

NME-instellingen kunnen de zojuist genoemde bijdragen alleen leveren als zij contacten leggen met de belangrijkste partijen die bij de groenfondsen zijn

betrokken: de banken, de particuliere ondernemers en de betrokken ministeries. Aangezien er nog nauwelijks contacten zijn is het noodzakelijk om daarin te investeren. De contacten zijn niet alleen nodig om de samenwerking met de zojuist genoemde partijen van de grond te krijgen, maar ook om voldoende expertise over de groenfondsen op te bouwen. De NME-instellingen zouden op de eerste plaats contact kunnen opnemen met de banken die de groenfondsen in hun portefeuille hebben: ASN, Triodos, de Frieslandbank, de Rabobank, Robeco, ABN AMRO, en ING/Postbank. Aan de hand van de genoemde knelpunten en de denkbare bijdragen die NME-instellingen kunnen leveren aan de oplossing ervan kan een 'agenda voor samenwerking' worden opgesteld.

In hoofdstuk 3 'Knelpunten bij donkergroene projecten' heb ik al uiteengezet dat de particulieren die als actuele of potentiële ondernemers kunnen worden beschouwd erg divers zijn: terreinbeherende natuurbeschermingsorganisaties, bosexploitanten, landgoedeigenaren, waterwinbedrijven, particuliere natuurbeheerders. De respondenten vinden dat de banken het initiatief moeten nemen tot het benaderen van de ondernemers. Het zijn immers de banken die op de eerste plaats behoefte hebben aan het bereiken van meer ondernemers. Bovendien zijn zij bij uitstek de deskundigen op het gebied van de groenfondsen. Verder beschikken zij al over contacten met ondernemers en die kunnen zij aanwenden om nieuwe contacten te leggen. De NME-instellingen kunnen optreden als intermediair tussen de banken en de ondernemers. Daarbij kunnen zij hun expertise op het gebied van informatievoorziening en communicatie inzetten.

De respondenten benadrukken dat het noodzakelijk is om in eerste instantie contacten te leggen met de belangenorganisaties van de verschillende ondernemers, zoals de vereniging van landgoedeigenaren en LTO-Nederland. Samen met deze organisaties kunnen zij dan de groepen ondernemers benaderen. Op deze manier winnen de NME-instellingen gemakkelijker het vertrouwen van de ondernemers. Dit is noodzakelijk, omdat zij alleen bereid zullen zijn NME-instellingen in die functie te accepteren als er sprake is van vertrouwen. Bovendien kunnen de instellingen dan gebruik maken van de – formele en informele – communicatiekanalen waarover de belangenorganisaties beschikken. Overigens benadrukken de respondenten dat de instellingen dit wel samen met de banken moeten doen.

Wat betreft het benaderen van de ministeries van LNV, VROM en Financiën lopen de opvattingen uiteen. Zo onderschrijven het Consulentenschap NME Flevoland en de Stichting Landschapsbeheer weliswaar dat de ministeries een belangrijke rol dienen te spelen bij het oplossen van een aantal knelpunten, bijvoorbeeld als het gaat om de verbreding van de definitie van particulieren en het creëren van meer beleidsruimte voor nieuwe landgoederen. Ook geven zij te kennen dat deze contacten nodig zijn om NME-instellingen structureel in te schakelen bij de groenfondsen, bijvoorbeeld door het verstrekken van subsidie. Maar omdat zij op lokaal en regionaal niveau opereren, beschouwen zij zichzelf niet als de aangewezen partijen om daarover met de ministeries te onderhandelen. Het consulentenschap en de stichting beschouwen dat meer als een taak voor NME-instellingen die landelijk opereren. Voor de Stichting SME Milieuadviseurs, bijvoorbeeld, ligt de situatie anders. Deze stichting is namelijk

zowel op lokaal en regionaal als op nationaal niveau actief. Op dit niveau onderhoudt zij al contacten met verschillende ministeries.

5 Benodigde didactiek

Banken helpen met communicatie- en informatiecampagnes, ondernemers helpen bij het bedenken en opstellen van projectvoorstellen en de ministeries ideeën aanreiken om de regeling meer af te stemmen op integrale projecten zijn NME-activiteiten die de nodige eisen stellen aan de didactiek.¹⁹ Onder didactiek versta ik een aanpak om natuur- en milieueducatie zodanig in te richten dat zij op een effectieve en efficiënte manier leidt tot het bereiken van een aantal educatieve doelen voor een doelgroep.²⁰ In navolging van Margadant-Van Arcken onderscheid ik drie hoofdonderdelen van de didactiek: de doelen, de inhoud en de werkvormen.²¹ Voordat ik deze hoofdelementen bespreek merk ik op dat er geen blauwdrukken bestaan voor de didactiek. Waar het om gaat is dat NME-instellingen steeds maatwerk leveren voor de doelgroep in kwestie. En die kan alleen geleverd worden als de didactiek in nauw overleg met de doelgroep wordt ontwikkeld.

5.1 Didactische doelen

In paragraaf 4.1 'Natuur- en milieueducatie' heb ik uiteengezet dat er in de praktijk een verschuiving optreedt van *NME-als-instructie* naar *NME-als-constructie*. In aansluiting op de laatste opvatting beschouw ik natuur- en milieueducatie als het creëren van leersituaties die bijdragen aan de – deels autonome – ontwikkeling van kennis, waardering en handelingsperspectieven bij de doelgroep. Het stimuleren van de eigen verantwoordelijkheid staat daarbij voorop. NME is niet (langer) bedoeld om een éénrichtingsverkeer op gang te brengen, waarbij het denken en handelen van een doelgroep vanuit het natuurbeleid ter discussie wordt gesteld. Het gaat er veel meer om een dialoog tussen de verschillende partijen van de grond te krijgen: tussen banken, (potentiële) ondernemers, NME-instellingen en zomogelijk de ministeries die bij de groenfondsen zijn betrokken.

Onder didactische doelen versta ik de begrippen, inzichten en vaardigheden die deelnemers gacht worden door middel van de NME-activiteiten te verwerven.²² Voor de lange termijn is belangrijk dat de verschillende partijen die bij de groenfondsen betrokken zijn of worden meer vertrouwd raken met het begrip 'duurzame ontwikkeling'. Sinds de Commissie Brundtland het rapport *Our common future* (1987) uitbracht staat 'duurzame ontwikkeling' internationaal en nationaal hoog op de politieke en maatschappelijke agenda. Kenmerkend voor het begrip is dat het een sterke symbolische lading heeft: vrijwel iedereen kan zich vinden in de richting die het aangeeft, maar het maakt niet goed duidelijk welke keuzen er moeten worden gemaakt.

¹⁹ Het begrip 'didactiek' wordt in het algemeen toegepast in formele leersituaties, maar in navolging van Maas Geesteranus (2000) pas ik het ook toe in situaties van sociaal leren.

²⁰ Vergelijk Van Weelie & Wals, 1998.

²¹ Margadant-Van Arcken, 1996.

²² Idem.

Voor de verschillende partijen die bij de groenfondsen zijn betrokken kan het begrip 'duurzame ontwikkeling' functioneel zijn doordat het aanknopingspunten biedt voor een meer gezamenlijk perspectief. Het begrip wordt namelijk niet alleen in ecologische zin opgevat, maar ook in economische en sociaal-culturele zin. Dit schept voor de partijen die bij de groenfondsen zijn betrokken de mogelijkheid om met hun eigen invalshoeken als vertrekpunt met elkaar van gedachten te wisselen over het begrip en de richting die het uitwijst. Omdat het begrip niet duidelijk maakt welke keuzen moeten worden gemaakt, is het belangrijk dat de partijen het begrip gezamenlijk verder uitwerken in termen van donkergroene projecten. Het gaat daarbij om een uitwerking in ecologische zin (meer arealen natuur, meer biodiversiteit), in economische zin (meer financieel rendement van de projecten, meer vermarkten van natuurwaarden) en in sociaal-culturele zin (meer recreatie, meer rust, meer gelijke verdeling van lusten en lasten).

Voor de kortere termijn is het belangrijk dat de deelnemers zich een aantal concrete inzichten en vaardigheden eigen maken die gericht zijn op het oplossen van de eerder genoemde knelpunten. Belangrijk is dat dit gebeurt vanuit het perspectief van de lange termijn doelen. De vereiste inzichten en vaardigheden verschillen per categorie deelnemers. Voor de banken gaat het vooral om:

- Betere reclamecampagnes over de Regeling Groen Beleggen.
- Betere informatiecampagnes over de werking van de regeling.
- Uitgebreidere en intensievere contacten met particulieren en hun belangenorganisaties.

De huidige en potentiële ondernemers zouden zich inzichten en vaardigheden moeten eigen maken die betrekking hebben op:

- Meer bekendheid met de inhoud en de functies van de groenfondsen.
- Meer bereidheid om te investeren in donkergroene projecten.
- Betere projectvoorstellen in termen van procedurele eisen en financieel rendement.
- Betere inrichting- en beheersplannen voor de aanleg van natuur- en bos.
- Natuur en milieu beter met elkaar in verband brengen.

Didactische doelen voor de ministeries zouden kunnen zijn:

- Meer bekendheid met de knelpunten waarmee banken en particulieren geconfronteerd worden en met de mogelijkheden om de regeling aan te passen.
- Meer vaardigheid in het scheppen van het vertrouwen van particulieren in 'de overheid'.

5.2 Didactische inhoud

De didactische inhoud heeft betrekking op de thema's die tijdens de NME-activiteiten wordt behandeld. Wat betreft de groenfondsen kunnen dat uiteenlopende thema's zijn, zoals het begrip 'duurzame ontwikkeling', de werking van de Regeling Groen Beleggen, mogelijke combinaties van natuur met functies als waterwinning of recreatie, de mogelijkheden om de waarden van natuur en bos te vermarkten en dergelijke. Waar het om gaat is dat de juiste thema's aan de orde komen en dat dit op de juiste manier gebeurt. Volgens Margandant-Van Arcken zijn in dit verband twee criteria van belang: doelgerichtheid en leerbaarheid.

De *doelgerichtheid* is de mate waarin de gekozen inhoud het mogelijk maakt om de leerdoelen op een effectieve en efficiënte manier te bereiken. Daarvoor is het belangrijk dat de thema's zodanig worden opgebouwd dat de NME-ers die zich op de groenfondsen gaan richten ook daadwerkelijk in staat zijn om ze over te brengen. De thema's dienen dus aan te sluiten bij het kennisniveau en de didactische vaardigheden die de NME-ers in huis hebben. Gezien het feit dat NME-instellingen zich tot nu toe niet of nauwelijks op de groenfondsen hebben gericht, zullen zij op dit gebied de nodige kennis en vaardigheden moeten ontwikkelen. Dit vergt ondersteuning vanuit de tweede lijn. Hoofdstuk 6 'Benodigde vaardigheden en ondersteuning' gaat daar verder op in.

De *leerbaarheid* heeft betrekking op de mate waarin de gekozen inhoud exemplarisch is voor de thematiek (groenfondsen, en meer in het bijzonder donkergroene projecten) en voor de verschillende groepen deelnemers (banken, ondernemers, betrokken ministeries). De inhoud leidt alleen tot verdere vorming van begrip, inzichten en vaardigheden bij de deelnemers als de behandelde thema's goed aansluiten bij hun denken en handelen. Dit vergt dat de didactische inhoud voor hen relevant is en dat de inhoud aansluit bij hun mogelijkheden. Uit het oogpunt van relevantie moeten de waarden, opvattingen en educatieve behoeften van de groepen deelnemers als vertrekpunt worden genomen. Uit het oogpunt van de aansluiting op de mogelijkheden van de deelnemers moeten hun kennisniveaus en hun huidige activiteiten als vertrekpunt worden genomen. Het zal duidelijk zijn dat die voor de banken, de ondernemers en de betrokken ministeries uiteenlopen. Belangrijk is om abstracte, wetenschappelijke waarheden concreet te vertalen. Dus niet praten over de economische waarden van donkergroene projecten in het algemeen, maar over de financiële en andere opbrengsten van bijvoorbeeld een nieuw landgoed. Daarnaast is het belangrijk om positieve termen te hanteren. Dus niet praten over de gebrekkige opbrengsten van veel donkergroene projecten, maar over de mogelijkheden om de opbrengsten te verhogen.

5.3 Didactische werkvormen

Bij NME-activiteiten gaat het niet alleen om cognitief leren, maar ook om waarderend en handelingsgericht leren. *Cognitief leren* houdt in dat de deelnemers begrip en inzichten ontwikkelen en dat zij dit in hun denken meenemen. Het gaat

daarbij niet alleen om technische kennis (van natuur en bos, de mogelijkheden om de natuurwaarden te vermarkten, de financieringsmogelijkheden etc.), maar ook om sociale kennis (van opvattingen, activiteiten en drijfveren van andere betrokkenen bij de groenfondsen). Het gaat ook niet alleen om expliciete, geschreven kennis (zoals verwoord in nota's, procedures en databanken), maar ook om impliciete ervaringskennis (van gebieden, natuurwaarden, potentiële ondernemers etc.). Belangrijk is dat de werkvormen die NME-ers toepassen de deelnemers in de gelegenheid stellen om deze uiteenlopende soorten kennis met elkaar te combineren.

Bij *waarderend leren* gaat het er om dat de betrokkenheid van banken, potentiële ondernemers en ministeries bij natuur, bos en landschap wordt vergroot en dat zij in het verlengde daarvan meer geïnteresseerd raken in donkergroene investeringen. Zowel bij cognitief als bij waarderend leren is het van belang dat de werkvormen die worden toegepast de deelnemers de gelegenheid te geven om te reflecteren op hun eigen denken en handelen en om dit – waar er aanleiding voor is – aan te passen. Zo kan een excursie naar een landgoed ertoe bijdragen dat potentiële landgoedeigenaren aan het denken worden gezet over hun eigen wensen en verwachtingen omtrent de inrichting en het beheer van het groen en dat zij op basis daarvan besluiten om meer aandacht te besteden aan het openstellen van het landgoed voor openluchtrecreatie.

Handelingsgericht leren heeft betrekking op de ontwikkeling van vaardigheden, zoals met andere partijen communiceren, relatienetwerken opbouwen en projectvoorstellen ontwikkelen. Voor deze vaardigheden is het belangrijk dat de deelnemers aan een NME-activiteit ervaringen uitwisselen en met elkaar een dialoog aangaan. Een dialoog verschilt van een discussie. Bij een *discussie* streven de deelnemers er naar om de anderen van hun gelijk te overtuigen. Bij een *dialoog* streven zij er naar *gezamenlijk* tot meer gedeelde inzichten en vaardigheden te komen.²³ Daarvoor is het noodzakelijk om een sfeer van vertrouwen te creëren, waarin de deelnemers elkaar respecteren en fouten van elkaar tolereren.

Belangrijk is dat de werkvormen recht doen aan alle drie de dimensies van leren: cognitief, waarderend en handelingsgericht. Begrip, inzichten en vaardigheden worden *gaandeweg* ontwikkeld in een proces waarin de deelnemers steeds in aanraking komen met de uitleg die anderen aan begrippen geven en met de inzichten die anderen inbrengen en waarin zij steeds de gelegenheid hebben om zich nieuwe vaardigheden eigen te maken. Hiervoor kan niet volstaan worden met eenmalige of kortstondige werkvormen. Wel kunnen verschillende werkvormen met elkaar worden gecombineerd en aan elkaar worden geregen, bijvoorbeeld eerst een informatie-bijeenkomst (inclusief voorbeeldboek) voor potentiële landgoedeigenaren over de groene inrichting van een nieuw landgoed, dan een excursie naar een voorbeeldproject en vervolgens een groepsdiscussie waarin ervaringen worden uitgewisseld. Ik geef enkele voorbeelden van werkvormen die door de respondenten zijn genoemd. De voorbeelden dienen als illustratie en zijn dus niet uitputtend.

²³ Senge, 1990.

NME-instellingen kunnen de banken ondersteunen bij het opzetten van reclame- en informatiecampagnes over de Regeling Groen Beleggen. Met deze campagnes kunnen zij proberen om een grotere groep van potentiële ondernemers te bereiken en te interesseren. Daarbij gaat het niet alleen om het samenstellen van voorlichtingsmateriaal of het opzetten van een reclame- en informatieplan, maar ook om het verzorgen van trainingen aan het bankpersoneel. Door de trainingen kan het personeel leren om de potentiële beleggers beter te bereiken, te informeren en enthousiast te maken. Het opzetten van de campagnes moet samen met het bankpersoneel gebeuren. NME-ers hebben immers weinig vakinhoudelijke kennis in huis over de groenfondsen.

Daarnaast kunnen NME-instellingen de ondernemers ondersteunen door bijvoorbeeld symposia, open dagen of excursies naar voorbeeldprojecten te organiseren. Door deze activiteiten kunnen potentiële ondernemers worden benaderd en geïnformeerd. Voorbeeldprojecten zouden niet alleen voor nieuwe landgoederen, maar ook voor 'aangeklede' landschapscampings, landschappelijk ingepaste golfbanen, of groene bedrijventerreinen kunnen worden opgezet. Dergelijke voorbeeldprojecten maken het mogelijk om op een concrete manier aan potentiële ondernemers duidelijk te maken welke functies (wonen, natuur, recreatie, energieteelt) kunnen worden gecombineerd om het financieel rendement te verhogen, hoe de Regeling Groen Beleggen kan worden gebruikt en dergelijke. Het gaat er niet alleen om dat de potentiële ondernemers worden voorgelicht, maar vooral ook dat zij in de gelegenheid worden gesteld om op locatie met elkaar, met huidige ondernemers en met andere betrokkenen van gedachten te wisselen. Op deze manier wordt een concrete en rijke leercontext gecreëerd.

Verder kunnen de NME-instellingen de particulieren helpen om de economische en andere waarden expliciet te maken en te vermarkten. In ons land leven we in een cultuurlandschap. Dit betekent dat donkergroene projecten naast natuurwaarden, vrijwel altijd ook andere waarden hebben. Denk bijvoorbeeld aan recreatie (wandelen, fietsen, overlevingstochten), volksgezondheid (rust, stilte), strategische voorraden (biodiversiteit, genenbank) en streek- of natuureigen producten (kaas, paddestoelen). Tijdens bijeenkomsten kan daarover informatie worden verstrekt en kunnen de betrokkenen deze waarden expliciet maken en bespreken wat voor prijskaartjes er aan kunnen worden gehangen, bijvoorbeeld door een relatie te leggen tussen het aantrekkelijker maken van het landschap en het geld dat bezoekers besteden.

Voorts kunnen de NME-instellingen optreden als intermediair tussen de ondernemers en de bevolking. Veel mensen zien natuur en andere functies, zoals wonen, recreatie en strategische voorraden namelijk als gescheiden zaken. Maar de opvatting 'natuur = natuur' is te eng. Deze opvatting is niet alleen eenzijdig, maar ondermijnt zichzelf ook op den duur. Daarom is de combinatie van natuur met andere functies relevant. NME-ers zouden duidelijk kunnen maken dat functiecombinatie niet altijd ten koste gaat van de natuurlijke kwaliteiten. Daardoor kan de maatschappelijke acceptatie van de projecten worden vergroot, wat weer

bevorderlijk is voor het vermarkten van de uiteenlopende waarden van de donkergroene projecten.

Tot slot kunnen NME-instellingen ontmoetingen arrangeren tussen bank-medewerkers, ondernemers en ambtenaren van gemeenten, provincies of de ministeries en deze ontmoetingen begeleiden. Tijdens zulke ontmoetingen kunnen ervaringen worden uitgewisseld over de mogelijkheden die de groenfondsen bieden en over de knelpunten die zich daarbij voordoen, bijvoorbeeld door het restrictieve ruimtelijke ordeningsbeleid van VROM of de door bepaalde beperkingen die bestemmingsplannen opleggen. Ook kunnen ideeën worden verzameld over de mogelijkheden om dergelijke knelpunten op te lossen, zoals het vereenvoudigen van de Regeling Groen Beleggen en het opstellen van helderdere criteria. Een belangrijke bijdrage die NME-ers kunnen leveren is het creëren van gunstige voorwaarden voor een dialoog. Zo kan de bespreking van de knelpunten en mogelijke oplossingen daarvoor alleen goed verlopen als dit gebeurt tijdens een vrije gedachtewisseling, waarbij de verschillende partijen elkaar respecteren en dus niet met beschuldigende vingers naar elkaar wijzen.

6 Benodigde vaardigheden en ondersteuning

6.1 Vaardigheden

Meewerken aan reclame- en informatiecampagnes over de Regeling Groen Beleggen, excursies naar voorbeeldprojecten organiseren, optreden als intermediair tussen ondernemers en banken en dergelijke zijn activiteiten die de nodige eisen stellen aan de vaardigheden van NME-ers. In dit hoofdstuk bespreek ik de vaardigheden die het belangrijkst zijn als NME-ers zich op de groenfondsen gaan richten en de ondersteuning die daarbij nodig is.

Om zojuist genoemde activiteiten te kunnen uitvoeren is het belangrijk dat NME-ers relaties kunnen opbouwen met de banken en de andere partijen. Zij moeten als het ware kunnen opereren als een spin in verschillende relatiewebben. Dit vergt een ondernemende houding en de nodige werfkracht. Waar het om gaat is dat NME-ers mensen kunnen mobiliseren en hun betrokkenheid kunnen vasthouden. Verder moeten zij een brug kunnen vormen tussen de verschillende culturen van de verschillende partijen. De partijen denken, spreken en handelen immers verschillend. Terwijl financieel-economische overwegingen de cultuur van een bank domineren, wordt de cultuur van een ondernemer die investeert in een nieuw landgoed bijvoorbeeld bepaald door het woongenot en groene waarden en de cultuur van een gemeente door de ruimtelijke bestemmingen en wettelijke procedures. Om een brug te slaan tussen de verschillende culturen is het belangrijk dat NME-ers de partijen met elkaar in contact brengen en hen helpen om de verschillende manieren van denken, spreken en handelen expliciet te maken. Zij dienen zich daarbij overigens ook bewust te zijn van hun eigen cultuur.

Samenwerking tussen uiteenlopende partijen (banken, ondernemers, lokale belanghebbenden, overheden op verschillende niveaus, onderzoek- en adviesbureaus) is een belangrijke voorwaarde voor succesvolle groenprojecten. Al deze partijen spelen hun eigen rol: leningen verstrekken tegen 'groene' voorwaarden, projecten bedenken en uitvoeren, steun aan of weerstand tegen het project bieden, vergunningen verlenen, kennis en adviezen inbrengen. Voor een succesvol project is het belangrijk dat deze partijen op de juiste momenten geïnteresseerd raken, geïnformeerd worden en hun inbreng leveren, zodat er synergie ontstaat. Waar het om gaat is dat de bijdragen van de partijen meer oplevert dan de som der delen. Persoonlijke ontmoetingen spelen daarbij een cruciale rol. Door de verschillende partijen bij elkaar te brengen en met elkaar ervaringen en gedachten te laten uitwisselen kunnen er nieuwe ideeën ontstaan voor een project of zelfs ideeën voor nieuwe projecten. Een bankmedewerker, een ondernemer, lokale belanghebbenden, een gemeente en een adviesbureau kunnen bijvoorbeeld met elkaar nieuwe groene waarden bedenken voor een landgoed die gemakkelijker kunnen worden vermarkt: nieuwe vormen van openluchtrecreatie, energieteelt, natuurlijke waterzuivering. Het organiseren en begeleiden van dergelijke ontmoetingen vergt een professionele aanpak, vooral op het gebied van procesmanagement. Er zijn immers uiteenlopende

manieren van denken en handelen in het spel. Het wekken en in stand houden van wederzijds begrip en vertrouwen speelt daarbij een cruciale rol, evenals het creëren en koesteren van successen die uiteindelijk leiden tot de realisering van het project.²⁴ Wat betreft communicatie, voorlichting en het organiseren van ontmoetingen hebben veel NME-instellingen al de nodige expertise in huis. Dat geldt vooral voor de instellingen met NME als hoofdactiviteit.

Om een actieve rol te spelen in de wereld van de groenfondsen is het belangrijk dat NME-ers een bedrijfsmatige manier van werken ontwikkelen. Daarbij gaat het om een manier van werken die klant-, product- en marktgericht is. NME-ers zullen alleen merkbaar bijdragen aan het oplossen van knelpunten bij de groenfondsen als zij de wensen en behoeften van de verschillende partijen als vertrekpunt nemen en dus niet hun eigen wensen en behoeften op het gebied van natuur en milieu. Daarnaast zullen NME-ers gericht moeten zijn op duidelijke resultaten. Dit vereist dat zij hun bijdragen verwoorden in concrete producten en diensten, bijvoorbeeld een informatiecampagne die een x aantal medewerkers van bankfilialen vertrouwd maakt met de Regeling Groen Beleggen, evenals een y aantal (potentiële) ondernemers en een z aantal gemeentelijke ambtenaren. Verder zullen NME-ers de kosten en baten van hun inspanningen, financieel of anderszins, helder op een rij moeten zetten en bij hun opdrachtgever in rekening moeten brengen. Dit is niet alleen vereist voor een marktgerichte manier van werken, maar sluit ook aan bij de culturen van banken, ondernemers en gemeenten (in de rol van opdrachtgever). Een bedrijfsmatige manier van werken sluit ook aan bij de ontwikkeling die door de Extra Impuls op gang is gebracht.

De groenfondsen zijn voor NME-instellingen een werkveld dat zij vrijwel nog niet betreden hebben. Willen de instellingen zich op dit werkveld gaan begeven, dan zullen de medewerkers in staat moeten zijn om zich de expertise op dit gebied binnen vrij korte tijd eigen te maken. Ondersteuning van banken, ondernemers en overheden bij het oplossen van de knelpunten is immers alleen mogelijk als de NME-ers enige expertise op het gebied van de groenfondsen in huis hebben. Dit betekent dat zij naast de beschikbare kennis op de gebieden van natuur, milieu, communicatie, het opzetten en uitvoeren van projecten en dergelijke ook een bepaalde basiskennis in huis moeten hebben op fiscaal en economisch gebied. Op fiscaal gebied gaat het om expertise over de belastingwetgeving in Nederland - en de veranderingen die door de stelselherziening van begin dit jaar daarin zijn opgetreden - en meer in het bijzonder over de werking van de Regeling Groen Beleggen. Op economisch gebied gaat het vooral om expertise over investeringsgedrag en de werking van financiële markten.

De ondersteuning van banken, ondernemers en overheden bij de oplossing van de knelpunten die zich voordoen bij de groenfondsen vergt de inzet van specifieke kennis over een concreet project. Waar het gaat om natuur, milieu, communicatie en dergelijke hebben de NME-instellingen vaak kennis in huis, omdat zij al jaren actief zijn op die gebieden. Juist waar het gaat om de nieuwe kennis die moet worden

²⁴ Dammers, 1999; Fagan, 1996.

ingebracht is het belangrijk dat NME-ers er in slagen om algemene noties en inzichten te vertalen naar concrete, donkergroene projecten. Het gaat immers niet om het financiële rendement van donkergroene projecten in het algemeen, maar om het verwachte financiële rendement van bijvoorbeeld een nieuw landgoed. En het gaat niet om het vermarkten van natuurwaarden in het algemeen, maar om het bedenken van specifieke, natuurwaarden van het nieuwe landgoed en de prijskaartjes die daaraan kunnen worden gehangen.

6.2 Ondersteuning vanuit de tweede lijn

Een actieve bijdrage van de NME-instellingen aan het oplossen van de knelpunten die zich bij de groenfondsen voordoen vereist dat de instellingen op verschillende manieren worden ondersteund. De meeste NME-instellingen maken immers nog geen deel uit van de netwerken die zich hebben gevormd tussen banken, ondernemers, overheden en dergelijke of die zich zouden kunnen ontwikkelen. Bovendien is de thematiek van de groenfondsen nieuw voor NME-ers. Verder vraagt de financiering van de NME-activiteiten aandacht. Voorts brengt het betreden van een nieuw werkveld met zich mee dat NME-instellingen voor een groot deel al doende zullen moeten leren. Evaluatie en de uitwisseling van ervaringen geven daaraan een stimulans.

Op dit moment maken NME-instellingen nog nauwelijks deel uit van de relatienetwerken die zich rondom de groenfondsen hebben gevormd. De instellingen die ik heb benaderd geven te kennen dat contacten met de banken en met (potentiële) ondernemers het meest interessant zijn. Zij vinden dat het initiatief van de banken zou moeten uitgaan, omdat zij de knelpunten ervaren. Maar naar mijn idee zou het uit het oogpunt van de uitbreiding van het werkveld van NME-instellingen ook de moeite waard als zij zelf initiatieven nemen. NME-activiteiten die bijdragen aan het oplossen van de knelpunten bij donkergroene projecten kunnen belangrijke resultaten opleveren voor natuur en milieu. Bovendien past het bedienen van nieuwe doelgroepen bij een meer bedrijfsmatige manier van werken (markttuitbreiding). Ondernemers en hun belangenorganisaties beschouwen NME-instellingen nu nog als 'outsiders'. Om de eerder genoemde educatieve activiteiten uit te kunnen voeren is het noodzakelijk dat zij de instellingen in kwestie als deskundige partij aanvaarden. Daarom is het belangrijk dat de banken hen daarbij ondersteunen, bijvoorbeeld door gezamenlijk contacten te leggen. Als NME-instellingen besluiten om de discussies over de knelpunten bij de donkergroene projecten te ondersteunen, dan zouden zij ook aandacht moeten besteden aan de contacten met de nationale overheden. NME-instellingen die op lokaal of provinciaal niveau opereren, zoals het Consulentschap NME Flevoland en de Stichting Landschapsbeheer Zeeland, geven te kennen dat zij daarvoor ondersteuning nodig hebben van landelijke instellingen, zoals de Stichting SME Milieuadviseurs. Deze instellingen kunnen immers gebruik maken van de contacten in 'Den Haag' die zij al hebben.

Het opbouwen van expertise op het gebied van de Regeling Groen Beleggen, investeringen in donkergroene projecten en dergelijke vergt ook ondersteuning. De

NME-instellingen zullen daarvoor eveneens een beroep moeten doen op de banken. Zij hebben in de loop der jaren immers de nodige expertise opgebouwd over de financiële en fiscale kant van groen beleggen. Voor de fiscale expertise zouden de instellingen ook te rade kunnen gaan bij het ministerie van Financiën, dat informatie op dit gebied verstrekt. Voor expertise over de ontwikkeling en uitvoering van donkergroene projecten zouden NME-instellingen een beroep kunnen doen op huidige ondernemers in donkergroene projecten, gemeenten, ecologen, landschapsarchitecten en instellingen die NME als neventaak hebben (provinciaal landschap). Wat het laatste betreft zouden NME-instellingen op projectbasis kunnen samenwerken. Verder zouden de instellingen regelmatig moeten worden bijgeschoold en getraind, zowel wat betreft de inhoudelijke expertise als de didactische expertise en vaardigheden. De praktijk van de groenfondsen is immers in verandering. Hetzelfde geldt voor de didactische werkvormen die NME-ers kunnen inzetten.

Om een actieve rol te spelen in de wereld van de groenfondsen is het belangrijk dat de NME-activiteiten op een structurele manier worden gefinancierd. Er moet immers de nodige menskracht worden ingezet en materiële kosten moeten worden gedekt. Een aantal respondenten heeft de mogelijkheid van een subsidie geopperd. De subsidie zou bijvoorbeeld door Financiën, als meest betrokken ministerie, kunnen worden verstrekt. Maar naar mijn idee ligt het meer voor de hand om de NME-activiteiten vanuit de donkergroene projecten zelf te financieren. Dit zou getuigen van een bedrijfsmatige aanpak en ook beter aansluiten bij de zakelijke cultuur van banken en ondernemers. Zo zouden informatiecampagnes kunnen worden gefinancierd door per project een opslag van een bepaald percentage te heffen. Dit zou kunnen gebeuren door de banken, die deze campagnes immers (laten) uitvoeren. Zij kunnen NME-instellingen daarvoor opdracht verstrekken. Het ondersteunen van de donkergroene projecten zou in de begroting ervan kunnen worden opgenomen. Gezien de omvang van de projecten, in veel gevallen enkele miljoenen guldens, gaat het om een betrekkelijk bescheiden aandeel. In dit geval verstrekken de ondernemers de opdracht.

De instellingen hebben gewoonlijk onvoldoende menskracht en middelen beschikbaar om hun activiteiten systematisch te evalueren en om ervaringen met elkaar uit te wisselen. Daarom is ondersteuning op dit vlak relevant. De combinatie van evaluatie en ervaringsuitwisseling kan namelijk een belangrijke stimulans geven aan al-doende-leren. Door terug te kijken naar de manieren waarop educatieve activiteiten zijn uitgevoerd en door daarover met elkaar van gedachten te wisselen worden NME-instellingen in de gelegenheid gesteld om lessen te trekken en op basis daarvan hun manieren van werken te verbeteren. De bespreking van 'goede praktijken' – succesvolle voorbeelden die anderen duidelijk maken wat met NME-activiteiten kan worden bereikt – speelt daarbij een voorname rol.²⁵ Voor een evaluatie is belangrijk dat alle onderdelen van de didactiek aan de orde komen (leerdoelen, leerinhoud, leervormen). Daarnaast dient ook aandacht te worden besteed aan de kennis van de doelgroepen en de resultaten (leereffecten, tevredenheid).²⁶ Evaluatie is niet alleen relevant voor leerervaringen, maar

²⁵ Agyeman e.a., 1996.

²⁶ Vergelijk Margadant-Van Arcken, 1996.

bijvoorbeeld ook voor de verhoging van de professionaliteit en voor de kwaliteitszorg. De evaluaties zouden kunnen worden uitgevoerd door 'visitatiecommissies' of onderzoeksbureaus. Voor de uitwisseling van ervaringen zouden bestaande netwerken, zoals de Zeisterkring en docentennetwerken, kunnen worden benut.

Literatuur

Agyeman, J. e.a. 'Local Government's educational rol in LA21'. In J. Huckle & S. Sterling *Education for sustainability*. Earthscan Press, 1996.

Brundtland, G.H. e.a. *Our common future*. Oxford University Press, Oxford, 1987.

Dammers, E. e.a. *Innoveren en leren*. Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, Den Haag, 1999.

Fagan, G. 'Community-based learning'. In J. Huckle & S. Sterling *Education for sustainability*. Earthscan Press, 1996.

Financiën, ministerie van *Derde rapportage van de werkgroep Vergroening van het fiscale stelsel*. Ministerie van Financiën, Den Haag, 1997.

Heidemij Advies & Mentink Procesmanagement *Licht op donkergroen*. Heidemij Advies / Menting Procesmanagement, Arnhem / Pijnacker, 1996.

Hutjes, J.M. & J.A. van Buuren *De gevalsstudie*. Boom, Meppel, 1992.

Landbouw, Natuurbeheer en visserij, ministerie van *Natuur als leefomgeving*. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Den Haag, 1999^a.

Landbouw, Natuurbeheer en visserij, ministerie van *NME 21: 'leren voor een duurzame samenleving'*. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Den Haag, 1999^b.

Landbouw, Natuurbeheer en visserij, ministerie van *Natuur voor mensen; mensen voor natuur*. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Den Haag, 2000.

Luttik, J. *Functiecombinatie als alternatieve financieringsbron voor natuurbeleid*. Staring Centrum, Wageningen, 1997.

Maas Geesteranus, C. 'Achieving sustainability through learning about biodiversity: bullpuncher or bullshit'. Paper gepresenteerd tijdens de AAEE-conferentie *Southern Crossings*, Sydney, 15 januari 1999.

Maas Geesteranus, C. 'Sociaal leren als vereiste in beleidsprocessen', *NME-podium*, oktober 2000.

Margadant-van Arcken, M. *Kiezen en delen*. IKC Natuurbeheer, Wageningen, 1996.

Schrama, G.J.I. 'Banken en milieu in Nederland'. *Milieu*, 1999, nr. 4.

Senge, P. *The fifth discipline*. Century Business, London, 1993.

Sterling, S. 'Education in change'. In J. Huckle & S. Sterling *Education for sustainability*. Earthscan Press, 1996.

Stokking, K. e.a. *Op zoek naar buitenschoolse educatieve activiteiten over natuur en milieu*. ISOR Onderwijsonderzoek, Utrecht. 1995.

VandenAabeele, J. & D. Wildemeersch 'Sociaal leren met het oog op maatschappelijke verantwoording'. *Pedagogisch tijdschrift*, 1997, nr. 1/2.

Weelie, D. van & A. Wals *Biodiversiteit als leergebied van natuur- en milieu-educatie*. IKC Natuurbeheer, Wageningen, 1998.

Ypma, M.E. *Evaluatie regeling groenprojecten*. Landbouw Economisch Instituut, Den Haag, 1999.

Bijlage 1 Benaderde instellingen

Consulentschap NME Flevoland, Lelystad

Milieufederatie Noord-Holland, Zaandam

N&M Communicatie, gemeente Utrecht, Utrecht

NME Centrum, gemeente Amsterdam, Amsterdam

Stichting SME Milieuadviseurs, Utrecht

Stichting Landschapsbeheer Zeeland, Goes

